

Zdenko Radelić

HRVATSKA U JUGOSLAVIJI (1945.-91.)

UVOD

Hrvatska je u jugoslavenskoj državi bila 73 godine, a pod komunističkim sustavom 45 godina.¹ Položaj Hrvatske i Jugoslavije s obzirom na tu činjenicu da je bila riječ o višenacionalnoj državi pod komunističkim sustavom nije izuzetak u Europi i usporediv je s nekim državama istočne Europe gdje su tekli slični procesi. Uporedo s urušavanjem komunističkog sustava u Europi, raspale su se i sve tri komunističke višenacionalne države, tj. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Čehoslovačka Socijalistička Republika (ČSSR) i Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Međutim, suprotno načinu na koji su se razili Rusi, Ukrajinci, Bjelorusi, baltički i azijski narodi SSSR-a te Česi i Slovaci, koji su gotovo bezbolno prekinuli sa zajedničkim životom, težnja za vlastitim državama naroda Jugoslavije završila je u ratu. Ovom prilikom ostavljam po strani sukobe između nekih manjina i ruske države, kao i sukobe novonastalih država u graničnim područjima azijsko-europskog dijela bivšeg SSSR-a.

¹ Prispjev je nastal na osnovi mojih članakova i knjige Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1991: *Historijski zbornik*. Zagreb, 2003-2004, str. 165-170; Hrvatska i Jugoslavija: neki problemi povijesnih istraživanja. *Časopis za suvremenu povijest*, 2003, št. 3, str. 753-768; *Hrvatska u Jugoslaviji. Od zajedništva do razlaza, 1945.-1991.* Zagreb 2006.

Postavlja se pitanje zašto je Hrvatska, kao i sve ostale bivše jugoslavenske republike, napustila Jugoslaviju, a zašto komunistički sustav? Lakše je odgovoriti na drugi dio pitanja: zašto je napustila komunistički sustav. Naime jedno je sasvim očito: rat od 1991. do 1995. nije bio rat za obranu komunističkog sustava. Pojednostavljeno rečeno komunizam se u Jugoslaviji, kao i u ostalim istočnim europskim državama, urušio bez otpora njegovih glavnih nositelja, tj. komunističkih partija. Štoviše, reformirane republičke komunističke partije sudjelovale su u rušenju komunizma, ako nisu i predvodile njegovo uklanjanje kao zagovornice užih nacionalnih i republičkih interesa. Jedino su vrhovi Jugoslavenske narodne armije (JNA) vrlo kratko vrijeme, manje-više simbolički, pozivali na vrijednosti propalog sustava i to više zbog njegova zalaganja za jedinstvenu Jugoslaviju, nego zbog komunizma ili, kako se to službeno proklamiralo, socijalističkog samoupravnog sustava. Međutim, odgovor na prvi dio pitanja zašto se raspala Jugoslavija nalazi se u objašnjenju dubljih uzroka rata: Jugoslavija nije mogla stvoriti nacionalno i jezično jedinstvo, a mnogi pokušaji da se postave barem neki zajednički temelji na račun nacionalnih posebnosti ili da se stvori jugoslavenska nacija doživljavali su se, a često su to i bili, kao izraz državnog nasilja. Kao i 1941., kad su se poklopili velika unutarnja kriza i rat na području Europe, sastavni dijelovi jugoslavenske zajednice nisu više tražili rješenja u zajedništvu, nego u podjeli. Pokazalo se da nacije organizirane u svojim republikama jugoslavensku višenacionalnu i federativnu zajednicu doživljavali prije svega kao instrument zadovoljavanja svojih posebnih interesa, a ne i kao svoj strateški cilj.

Glavni uzroci rata u Hrvatskoj, a kasnije i u Bosni i Hercegovini, moraju se tražiti u hrvatsko-srpskim odnosima ili bolje rečeno u pretenziji dvaju naroda na isti nacionalni prostor i borbi za stare ili nove granice među bivšim jugoslavenskim republikama. Republičke granice su za većinu Hrvata bile neupitne, ali su se javljale različite kombinacije o budućem odnosu Hrvatske i Bosne i Hercegovine. No, mnogi Srbi u onim hrvatskim općinama u kojima su imali znatan udio, podržala je pokret koji je zahtijevao izmjene granice. Ukratko, jednoj i drugoj strani izgledalo je da ustav podržava upravo njihovo tumačenje prava na samoopredjeljenje, a često su se pozivali na prirodno i povijesno pravo. Zapravo, Ustav iz 1974. trebao je biti najbolji okvir u korist nesmetanog razvoja socijalizma i samoupravljanja, ali i zadovoljavanja nacionalnih potreba. Uvođenjem pravila pariteta, konsenzusa i veta republičkih predstavnika u saveznim tijelima te kolektivnog vodstva i rotacije na svim razinama, Jugoslavija se pretvorila iz federalne države u državu s određenim oblicima konfederacije.

Svako objašnjenje zašto se nacionalne suprotnosti u Jugoslaviji nisu prevladale morat će uzeti u obzir tri bitne činjenice: 1. da su jaki nacionalni identiteti, napose hrvatskog i slovenskog naroda, rezultirali inzistiranjem za što većom

samostalnošću; 2. da su na prevladavajuću srpsku politiku nastojanja da zbog svojih nacionalnih interesa zacementira jugoslavensko rješenje, presudno utjecali politička i vojna moć baštinjena od nekadašnje srpske države. U novijoj povijesti ta je moć osnažena partizanskim pokretom u kojem su Srbi, prije svega oni iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, imali prevlast u odnosu na svoju zastupljenost u strukturi stanovništva²; i 3. da od 1918. godine pa sve do 1990. nacije i pojedinci nisu mogli slobodno izraziti svoje mišljenje žele li Jugoslaviju ili ne; 4. da međunarodno okruženje, napose interesi svjetskih velesila, nisu bili poticajni za slobodno odlučivanje o sudbini Jugoslavije.

Nije velika mudrost zaključiti da je do rata došlo zbog nemirenja prvih dviju važnih komponenti, jer Hrvati hoće samostalnost, a Srbi na to pristaju samo uz uvjet da se iz Jugoslavije ostale republike izdvoje bez teritorija na kojima su Srbi zastupljeni. Dakako, kad spominjem Hrvate i Srbe govorim o većini Hrvata i Srba, a nikako o svim pripadnicima dvaju naroda, odnosno govorim o prevladavajućim težnjama ili pak o političkim i državnim vodstvima obaju naroda. No, pitanje glasi: zašto su jedni i drugi u tome uporni bez obzira na posljedice, iako su još nedavno pristaše bezuvjetnog razbijanja Jugoslavije bili malobrojni u sklopu svojih nacija?

Južnoslavenska ideja javlja se tijekom 19. stoljeća, a s vremenom je poprimila različite povijesne oblike, od kulturnog povezivanja do državnog zajedništva. Mnogi Hrvati prihvaćaju tu ideju zbog želje da prevladaju nacionalnu razjedinjenost na jezičnom, državnom i etničko-geografskom planu. U odnosu prema drugim narodima, misao o suradnji ili jezičnom, kulturnom, nacionalnom i državnom jedinstvu južnoslavenskih naroda temelji se na predodžbi o etničkoj srodnosti i obrani od pretenzija susjednih neslavenskih nacija. Ujedinjenje 1918. proglašeno je u ime jugoslavenskoga nacionalnog jedinstva, odnosno jedinstva troplemenskog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca. Srbija je imala dva temeljna interesa: da ojača kao država, da poveća svoj teritorij i da sve Srbe ujedini u jednoj državi. Stabilnost takvog rješenja nastojali su, dakako uz veliku pomoć unitarista drugih naroda, pa i onih među Hrvatima, osigurati što čvršće unificiranje jugoslavenskih naroda po prevladavajućem obrascu najbrojnijeg naroda i potiskivanju nacionalnih posebnosti. Dominantne srpske političke snage nastojale su neproporcionalnom podjelom najutjecajnijih mjesta u vlasti, u neskladu s nacionalnom strukturom stanovništva, riješiti nestabilnost uzrokovanu nacionalnim, vjerskim i kulturnim raznolikostima. Prevlast Srba na mnogim važnim položajima postaje statističko pravilo u obje Jugoslavije. Drugi su narodi, osim početnog idealističkog razdoblja motiviranog jugoslavenstvom i sveslavenstvom, kao branama pred vanjs-

² Ivetić, Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945. godine, str. 162, 165; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 35.

kom opasnošću, težili za što većom autonomijom. U sukobu centralističke i federalističke koncepcije ova druga je poražena, ali su se vremenom mnogi njezini pobornici radikalizirali u smjeru separatizma.

Kada je potkraj 1980-ih i početkom 1990-ih stvoren prostor za potpuno slobodno izjašnjavanje, Hrvati su golemom većinom, kao i Slovenci, a kasnije i drugi, požurili iz Jugoslavije, dok su Srbija i mnogi pripadnici srpske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sve te procese nastojali spriječiti. Osamostaljivanje Hrvatske, opiranje Srbije i Crne Gore i velikog dijela Srba izvan Srbije težnji Hrvatske za samostalnom državom u njezinim granicama, trebaju se objasniti povijesnim argumentima. Neprestano sučeljavanje centralizma, koji najviše podržavaju srpske političke snage, i federalizma kojemu je težio značajni dio političkih snaga nesrba, bila je glavni razlog nestabilnosti Jugoslavije. Spomenute tendencije mogle su voditi u dva različita smjera: prema raspadu ili, pak, prema jačanju autoritarnog režima. Oni koji su vidjeli rješenje nacionalnog pitanja prema stranim modelima, zaboravili su neke činjenice. Primjerice, francuska praksa, gdje je prvo nastala država, pa tek onda nacija, odudarala je od jugoslavenskog slučaja, gdje je, kao i cijeloj srednjoj i istočnoj Europi, nastanak nacija prethodio nastanku države. Ako se, pak, stanje uspoređi sa SSSR-om, gdje su Rusi prevladavali, u Jugoslaviji nije bilo naroda koji bi brojem, gospodarstvom i kulturom mogao bez pravog otpora prevladati nad ostalim narodima.

Kakvo rješenje je ponuđeno 1941. godine? Ustaše su s pomoću okupacijskih vojski fašističke Kraljevine Italije i nacionalsocijalističkog Trećeg Reicha utemeljili Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). Ugrađena u mozaik njemačkih i talijanskih revizionističkih i imperijalističkih planova, NDH se morala odreći velikog dijela hrvatskih teritorija i uskladiti svoju radikalnu nacionalističku politiku s rasističkom politikom svojih saveznika. Nasilje je dobilo zakonsku podlogu, a načela kolektivne krivnje i odmazde usmjerena su prema romskoj i židovskoj manjini, kao i prema Srbima, koje se doživljavalo kao glavnu opasnost za hrvatsku državu.

Komunisti, čvrsto povezani u jedinstvenu jugoslavensku stranku, nakon napada sila Osovine na SSSR, nisu prihvatili okupaciju i podjelu zemlje te gubitak velikog dijela hrvatskog teritorija. Represija, nacionalna ugroženost Hrvata na područjima pod talijanskom državom, kao i protivljenje Srba raspadu Jugoslavije i novonastaloj hrvatskoj državi, pružali su glavne izvore komunističkom pozivu stanovništvu da se priključi borbi za obnovu Jugoslavije, ali ovaj puta kao državi ravnopravnih nacija i federaciji republika. Inzistiranje KP na pravednom društvu prikrivalo je njezine revolucionarne težnje i osvajanje vlasti te izgradnji sustava prema uzoru na SSSR. Komunisti su smatrali da je ukidanje privatnog vlasništva glavni uvjet za uklanjanje uzroka nepravednih društvenih odnosa, a nacije, vjere i države smatrali su povijesnim pojavama čijim će se nestankom stvoriti bratstvo svih ljudi svijeta. Rušili su temelje građanskog društva poput višestranačja, privatnog

vlasništva, slobodnog tržišta, građanskih sloboda, religija i nacionalnih tradicija, kao glavnih prepreka ostvarenju komunističkih ideala. No, i takva komunistička Jugoslavija, koja je postupno ublažavala totalitarne oblike vlasti, postala je nakon 1948. faktor stabilnosti između dvaju suprotstavljenih blokova predvođenih velesilama SAD-a i SSSR-om.

Granice između jugoslavenskih republika utvrđene su na temelju povijesnog i etničkog načela. Sve republike temeljile su se na etničkom načelu, osim Bosne i Hercegovine koja se utemeljila uglavnom na povijesnom načelu. Međurepubličke granice ostale su neobilježene, ali su odgovarale općoj definiciji granice kao crte koja dijeli područja dvaju suvereniteta.

Savezni ustavi iz 1946., 1963. i 1974., kao i oni republički tretiraju i graničnu problematiku. U *Ustavu FNRJ* iz 1946. kaže se da razgraničenja narodnih republika vrši Narodna skupština FNRJ, ali uz pristanak narodnih republika. *Ustav NRH* iz 1947. određuje da se granice NRH ne mogu mijenjati bez pristanka njezina Sabora. Gotovo identična rješenja donose i budući ustavi. Zadnji ustavi iz 1974., dakle *Ustav SFRJ* i *Ustav SRH*, ponavljaju stav iz prethodnih ustava da je nužan pristanak republike, pa čak, dakako u saveznom ustavu, i pokrajine za svaku promjenu granica.³

Nakon 1945., u odnosu prema stanju iz 1918. – 1920., 1929., 1939. ili 1941. godine, granice Hrvatske uvelike su izmijenjene. Dakako, pripadnost određenog teritorija hrvatskoj državi ili hrvatskoj naciji može se mjeriti prema različitim kriterijima, kao što su hrvatska državna tradicija, većinski hrvatski nacionalni sastav stanovništva ili pak po tome je li središte administrativne jedinice bilo na njezinu sadašnjem tlu. Prema tim kriterijima, Hrvatska je, pod nazivom Narodna Republika Hrvatska, u sklopu obnovljene Jugoslavije izgubila veći dio Srijema i primorski pojas Boka kotorska - Spič. U odnosu prema području koje su obuhvaćale Banovina Hrvatska i NDH, izgubila je i Bosnu i Hercegovinu. S druge strane, Hrvatska je dobila Baranju, Istru, Rijeku i Zadar te otoke Cres, Lastovo, Lošinj i Palagružu. Nakon manjih korekcija granice prema Bosni i Hercegovini i Sloveniji, Hrvatska je svoje granice konačno utvrdila 1956.

Jugoslavija je po ustavu iz 1946. bila federacija, ali u praksi je bila unitarna, autokratska i centralistička država. Pravo na samoopredjeljenje, uključujući pravo na odcjepljenje i suverenost, pretvorene su u fraze. Svako djelovanje na odcjepljenju bilo je progonjeno. Partijska načela demokratskog centralizma KPJ negirala su državna načela federalizma, pa je proklamirani federativni

3 Ustav Federativne Narodne republike Jugoslavije. Zagreb 1946, str. 7, čl. 12; Ustav Narodne Republike Hrvatske. U: *Narodne novine*, 23. siječnja 1947., str. 19, čl. 13; Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina. Beograd 1963, str. 48, čl. 109 i str. 273, čl. 5; Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske. Zagreb 1981 (dalje Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, 1981), str 24, čl. 5 i str. 243, čl. 4.

poredak ostao nedjelotvoran, a republike svedene na izvršne organe centralne vlasti, odnosno komunističko vodstvo. Iako su savezni organi formirani od kadrova svih nacionalnosti, ipak je koncentracija političko-upravne vlasti i gospodarsko-financijske moći u centru države, više koristila Beogradu, pa i Srbiji, nego ostalima. Naime, unatoč tome što se komunistički vrh bojavao svih vrsta nacionalizama i majorizacije Srba, Srbi, napose oni iz Hrvatske i BiH, bili su zastupljeniji u organima vlasti od pripadnika ostalih nacija, od lokalne do savezne razine. Ipak, treba naglasiti, u najutjecajnijim državnim i partijskim tijelima nacionalna struktura bila je gotovo uravnotežena. Uzrok prevlasti Srba krije se u masovnijem sudjelovanju u partizanskom pokretu, ali i u pozitivnijem odnosu prema Jugoslaviji u odnosu na, primjerice, Hrvate. Dokaz tomu, brojke su o zastupljenosti Hrvata u KPJ, masovnosti hrvatske emigracije i činjenica da su Hrvati sve do 1981. bili najbrojniji politički zatvorenici u Jugoslaviji.⁴

Hrvatski nacionalizam uvijek je radio na slabljenju centralističkog sustava, a onaj radikalniji na nestanku Jugoslavije, dok je, za usporedbu, srpski nacionalizam često bio prikriiven tobožnjim zalaganjem za opće jugoslavenske interese, što je utjecalo na mnogo manju osuđivanost njegovih promicatelja. Drugim riječima, srpsko antijugoslavenstvo protivno je jugoslavenskoj ideji, ali ne i jugoslavenskoj državi shvaćenoj kao proširenoj Srbiji.

U vodstvu SKJ postojala je svijest da se Hrvatska i Slovenija žele što više emancipirati od federacije, dok je u Srbiji bila jaka tendencija za čvršćom ulogom savezne države. Ostale nerazvijenije republike podupirale su centralizam na gospodarskom području i tražile što veću pomoć od federacije, ali u otporu hegemonizmu neke su bile saveznice razvijenih republika.

Hrvatska je, uz Sloveniju, republika s najjačim anticentralističkim tendencijama, pa 60-ih godina 20. stoljeća inzistira na reformama u korist republika, ali i poduzeća. Sukobi dovode u razdoblju 1968.-1971. do korjenitih promjena koje su uskoro dovele do konfederalnih ustavnih rješenja, ali u režiji starih komunističkih kadrova. Međutim, među reformističkim snagama javljale su se velike razlike. Dok su u Hrvatskoj naglašavali presudnu važnost nacionalnog pitanja i republičke autonomije, u Srbiji su rješenje vidjeli isključivo u demokratizaciji jugoslavenskog društva. U strahu za jedinstvo Jugoslavije, položaj KPJ i svoju vlastitu ulogu, Josip Broz-Tito izveo je udar početkom 70-ih: u Hrvatskoj 1971., u Srbiji i Sloveniji 1972., a 1973. i u Makedoniji. Prekinuo je proces demokratizacije, ali ne i federalizacije. Smjene u Hrvatskoj su najradikalnije, dok u drugim republikama nije bilo masovnijih sudskih progona.

4 Vušković, Članstvo Saveza komunista Hrvatske u razdoblju 1981-1986. s posebnim osvrtom na gibanja ostalih republičkih i pokrajinskih organizacija SK. str. 326; Šuvar, *Vrijeme iskušenja*, str. 131; Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, knj. 3, str. 313.

Tako su prema podacima tužiteljstva SFRJ u razdoblju od 1969. do 1971. izvršena 1.449 krivična djela protiv naroda i države, a samo u prvoj polovici 1972. evidentirano ih je 3.606. Na Hrvatsku se odnosilo 2289, na Bosnu i Hercegovinu 828, na Srbiju 163, Vojvodinu 137, Kosovo 41, Sloveniju 87, Makedoniju 31 i Crnu Goru 45 slučajeva. Osim toga, prema podacima sa Sedmog kongresa SKH, održanog 1974. godine, od 1968. do 31. prosinca 1973. s evidencije skinuto je 28.726 članova, od kojih 25.051 samo u 1972. godini.⁵

Dakle, zaokret iz 1971./1972. predstavljao je odstupanje od demokratizacije, ali ne i od Titova federalizma. Štoviše, novi ustav je institucionalizirao radikalnu decentralizaciju države.⁶ Uvedeno je načelo pariteta, konsenzusa i veta republičkih predstavnika te kolektivnog vodstva i rotacije na svim razinama. Jugoslavija se sve više pretvara iz federacije u konfederaciju, a republike sve čvršće brane svoje interese. Republike su se počele vladati kao suverene države koje su definirale svoje državne i nacionalne interese. Mnoge odluke prihvaćaju se tek na temelju opće suglasnosti svih članica federacije. One imaju samostalan predstavnički, zakonodavni, upravni, pravosudni i samoupravni sustav. Uvođenje kolektivnog vodstva na državnoj i na partijskoj razini, princip rotacije i jednogodišnjeg predsjedavanja doveli su do gubitka autoriteta i imobilnosti vodstva. Jugoslavija je postala jedna od najdezintegriranijih država na svijetu.⁷ Jedine centralističke institucije bile su JNA i Tito, koji je sa svojim gotovo carskim statusom i dalje mogao pokretati ili zaustavljati sve važne promjene.

Jedan od stupova političkog sustava, normiranih u Ustavu iz 1974. i Zakonu o udruženom radu iz 1976., bilo je samoupravljanje. Međutim, umjesto toliko popularizirane debirokratizacije, došlo je do suprotnog procesa. Povećani su proizvodni troškovi, a suprotnosti u poduzeću i atomizacija gospodarstva ojačali su SKJ i njegove transmisijske organizacije.

U Srbiji je nakon smrti Tita, a napose s usponom Slobodana Miloševića pokrenuto sučeljavanje s autonomnim pokrajinama i s tzv. "ustavobraniteljima" u Sloveniji i Hrvatskoj. Iako ne uvijek otvoreno, ovim republikama ponuđen je neprihvatljiv izbor: ili obnova jedinstvene Srbije s jačom ulogom centra ili njezino izdvajanje sa svim područjima gdje žive Srbi, napose u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Konfederalno uređenje koje su predložile Hrvatska i Slovenija, koje je, dakako, sadržavalo vrlo vjerojatnu prijetnju budućeg raspada države, Srbi su odbacili tvrdeći da je suverenost republika kao konfederalnih ili nezavisnih država moguća samo ako se promijene unutarnje granice i tako zadovolje srpske manjine koje ne žele živjeti izvan jugoslavenske ili srpske države.

5 Tudman, *Usudbene povjestice*, str. 338, 365; Dabčević Kučar, '71 *hrvatski snovi i stvarnost*, str. 997; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 656.

6 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, 1981.

7 Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 355; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 692; Ramet, *Balkan Babel*, str. XVI; Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, str. 188.

U intenzivirajućem sukobu nestajala je podjela na komuniste i nekomuniste, a jasno se iskazivala podjela na nacije. Strah od srpskih težnji jačao je patriotske snage u ostalim republikama. Svrstavanje iza nacionalnih komunističkih partija, motivirano je sličnim razlozima kao i težnja za osnivanjem novih stranaka, a to je u Hrvatskoj i Sloveniji prije svega borba za što veće osamostaljenje, a u Srbiji za što veću centralizaciju ili, pak, za okupljanje Srba bez obzira na republičke i pokrajinske granice.

Zanimljivo bi bilo pokušati naći odgovor i na pitanje kada je u novijoj povijesti hrvatsko rodoljublje i domoljublje, kao i kod ostalih naroda, bilo samo domoljublje, a kada je ono prerastalo u nacionalizam, koji se najčešće negativno vrednuje, ili čak šovinizam? O tome je odlučivala, dakako, trenutna vlast. Recimo, borba Hrvata protiv vlasti u Beču, Budimpešti i Veneciji bila je iz perspektive 20. stoljeća, a napose jugoslavenskog i komunističkog sustava neupitno domoljublje, ali je, u skladu s pomaknutim kutom promatranja i tumačenja, tj. iz jugoslavenske perspektive, djelovanje hrvatskih nacionalista ili patriota protiv Beograda uvijek ocjenjivano kao šovinizam. Međutim, ako je mjerilo nezadovoljstva bila nacionalna nejednakost ili, pak, sam osjećaj nacionalne ugroženosti, onda nikada nisu prestajali razlozi za aktivno domoljublje. Nažalost, domoljublje nikada nije bilo imuno na šovinizam, jer se pokazalo da je ono njegova neizbježna i mnogima neželjena popratna pojava. Štoviše, upravo gornja napomena pokazuje da je granica koja dijeli patriotizam od šovinizma teško vidljiva, a pogotovo od onih koji ne dijele istu vrstu patriotizma i zbog toga se osjećaju ugroženima. Nažalost, pojam nacionalizam u stručnoj literaturi u potpunosti je pokrio značenje riječi šovinizam, umjesto da zadrži logičnije značenje koje sada pokrivaju izrazi domoljublje i rodoljublje.

Raspadu Jugoslavije pogodio je i raspad istočnog bloka, kao i urušavanje komunističkog sustava koji se održao u samo nekoliko zemalja svijeta. Izgubila se potreba za blokovskom ravnotežom, u kojoj je i Jugoslavija sa svojom politikom nesvrstanosti imala važno mjesto.

Osamostaljenje Hrvatske započela je republička komunistička stranka, koja se odrekla nekadašnjih temelja svojeg djelovanja tj. komunizma i jugoslavenstva, a dovršio ga je nacionalni pokret uobličen u brojnim strankama, a na čelu s Hrvatskom demokratskom zajednicom. Plebiscit o neovisnosti u svibnju 1991. Hrvatskoj je dao novi polet da u lipnju 1991. proglasi neovisnost, a koja je zbog međunarodnog pritiska ostvarena tek u listopadu.

Milošević je preuzeo vodstvo nad srpskim nacionalnim pokretom koji je potaknuo pobunu Srba u Hrvatskoj, zatim u BiH. Svu podršku dobio je od srbizirane JNA potpomognuta neregularnim srpskim četama iz Srbije. S obzirom na teritorijalni raspored Srba u Hrvatskoj oni su se masovno pridružili pobuni na istočnim područjima koja su neposredno graničila sa Srbijom i Bosnom i Herce-

govinom. Za mirno rješenje sukoba bili su opredijeljeni mnogi Srbi naseljeni u većim hrvatskim gradovima, gdje nisu zabilježene pobune.

U ratu su brojni gradovi i sela porušeni i opljačkani, a mnogi Hrvati su protjerani ili pobijeni. No, višegodišnja stradanja i poraz, a 1995. i pobjednička euforija, mnoge su Hrvate navele na mržnju i nekontrolirani bijes. Kako nova vlast u početku nije uspijevala organizirati učinkovit otpor protiv agresora i pobune Srba na graničnim područjima Hrvatske, tako je kasnije često iskazivala nemoć da se suoči s agresivnim ponašanjem dijela stanovništva koji je prihvatio logiku agresora o kolektivnoj krivnji. U osvetoljubivim napadima na simbole stare vlasti, imovinu Srba - iako ne samo na njihovu, što samo potvrđuje pravilo da je popratna pojava svakog rata i ratni plijen - a ponekad i na ljude, napose nakon oslobodilačke operacije 1995., mnogi su praznili svoje nagomilane frustracije. Bilo je i onih koji su vjerovali da time zauvijek rješavaju problem nelojalne srpske manjine.

Može se tvrditi da su isti razlozi zbog kojih je nastala Jugoslavija doveli tu državu i do raspada. Nakon Prvog svjetskog rata, potreba da se mali južnoslavenski narodi na temelju jezične i kulturne sličnosti, ali i izmiješanosti, okupe u obrani od pretenzija svojih većih susjeda i da riješe svoja nacionalna pitanja, pokazala se ostvarivom. Međutim, 70-godišnja praksa utjecale su na svakog od njih, da vjeruju da se ti isti ciljevi mogu ispuniti tek onda kada se osamostale.⁸ S obzirom na to da su Jugoslaviju stvorile potpuno oformljene nacije, a u vrijeme zajedničke povijesti ta nova država nije, a nije ni mogla izgraditi novu jugoslavensku naciju, nije se izgradio izvorni branitelj Jugoslavije. Drugim riječima, pokazat će se da je nedostatak zajedničkog identiteta ili, barem, zajedničkih vrijednosti jedan od bitnih razloga raspada Jugoslavije.

Jugoslaviju su razdirale razlike u državnim tradicijama, vjeri, jeziku i razvijenosti. Napor svake vlasti da se narodi kulturno i jezično približe, imao je svoje poklonike, ali je istodobno poticao i otpor. Tako se stvorio zatvoreni krug u kojem su oni koji su nastojali što više jačati državu istodobno radili na njezinu urušavanju. Ni komunisti nisu našli bolje rješenje. Iskoristili su rat da bi upotrijebili nacionalno pitanje kao najjači instrument revolucije, dok je socijalno pitanje, kao izvorno i bitno komunističko pitanje, bilo u drugom planu. Istodobno, ušli su u vječnu kontradikciju između potrebe da što više koriste nacionalno pitanje u cilju uspjeha revolucije i učvršćenja nove Jugoslavije, i neprestanog straha da će jačanjem nacija i njihove posebnosti hraniti protujugoslavenstvo i kontrarevoluciju, koja je tijekom 50 godina imala gotovo isključivo nacionalnu podlogu.

Komunizam je u Hrvatskoj i Jugoslaviji izvršio svoju ulogu pretvaranjem agrarnog društva u pretežno industrijsko društvo. Ali njegov sustav pokazao se

8 Milosavljević, *Jugoslavija kao zabluda*, str. 61; Melčić, *Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u univerzalno-historijskome kontekstu*, str. 19.

inferiornim pred višestranačkim parlamentarnim sustavom zapadne Europe, koji je na temelju demokracije i slobodnog izražavanja različitih političkih uvjerenja te na temelju tržišnog gospodarstva ostvario visok gospodarski rast i blagostanje, tj. socijalnu sigurnost. Dakako, i komunistički sustav je ostvario napredak na mnogim područjima, ali ipak su europske komunističke zemlje zaostajale iza europskih kapitalističkih zemalja, a dostignuća na nekim područjima, primjerice na području socijalne sigurnosti, ostvarila su se na štetu političkih sloboda. Komunizam je pobijeđen u praksi, pa su ljudi, primjerice, u potrazi za poslom i za slobodom, tako važnim u komunističkoj doktrini, masovno preseljavali s komunističkog Istoka na kapitalistički Zapad, a gotovo nikad sa Zapada na Istok. Konačno, činjenica da se komunizam u svim kriznim vremenima spašavao uglavnom kapitalističkim gospodarskim reformama i uvođenjem tržišnih zakonitosti, bio je najbolja potvrda svih ograničenja u ostvarivanju proklamiranih visokih komunističkih ideala u praksi.

Nagli gospodarski uspon Jugoslavije bio važan adut komunističkih vlasti u vlastitoj promidžbi. Često se naglašavalo da je Jugoslavija nakon 2. svjetskog rata smanjila razliku u razvijenosti u odnosu na bogatije zemlje Europe. Međutim, o tome da su se i druge zemlje razvile, a da je Jugoslavija bila i ostala među najnerazvijenijim zemljama Europe, nije se govorilo.

U tablici prikazana je razina razvijenosti Jugoslavije od 1950. do 1985. prema domaćem bruto-proizvodu po stanovniku na način da je njezin bruto društveni proizvod (BDP) iskazan u postotku u BDP-u većine drugih europskih država. To znači, da je postotak jugoslavenskog BDP-a, iskazan u BDP-u određene zemlje, to manji što je razvijenija neka od navedenih europskih država.

Nakon 35 godina Jugoslavija je na listi razvijenih europskih zemalja 1980-ih zadržala slično mjesto koje je zauzimala i 1950. Očito je da razvoj europskih zemalja nije bio u izravnoj korelaciji s njihovim društvenim i političkim uređenjem. Jugoslavija je učinila velik napredak, ali to su učinile i druge zemlje s različitim sustavima. Dakle, ne može se zaključiti da je jugoslavenski samoupravni socijalistički sustav bio učinkovitiji od drugih komunističkih ili kapitalističkih sustava u ostalim europskim državama.⁹

9 Vacić, *Jugoslavija i Evropa*, str. 217; Lydall, *Yugoslav Socialism*, str. 183.

Tablica 47: Relativni domaći bruto-proizvod (BDP) po stanovniku Jugoslavije, 1950.–1985.¹⁰

Država	1950.	1970.	1973.	1975.	1980.	1985.
1. Švedska	22,2	34,7	36,6	-	-	39,2
2. V. Britanija	23,4	40,0	42,7	56,5	49,0	44,2
3. Švicarska	26,9	39,5	41,7	-	-	-
4. Belgija	26,1	40,6	41,5	46,5	42,8	45,1
5. Danska	27,6	40,6	41,5	43,8	41,1	39,4
6. Nizozemska	28,3	39,0	41,1	48,0	43,4	42,8
7. Norveška	29,5	41,5	42,8	-	35,7	35,9
8. SR Njemačka	33,1	40,0	41,7	43,5	39,6	39,6
9. Finska	38,3	43,9	43,7	-	46,8	42,7
10. Francuska	34,4	49,8	50,7	44,1	41,3	42,1
11. DR Njemačka	39,2	49,4	51,9	-	-	-
12. Čehoslovačka	40,0	51,9	54,3	-	-	-
13. Irska	41,1	55,2	56,8	84,9	73,7	71,4
14. Austrija	42,0	49,8	50,7	51,9	46,9	44,2
15. Italija	51,1	56,9	58,6	67,1	51,9	44,5
16. Poljska	59,9	72,6	71,6	72,1	93,4	119,1
17. Mađarska	64,0	70,3	71,3	72,8	87,3	93,6
18. Sovjetski savez	61,3	64,8	66,9	-	-	-
19. Španjolska	66,4	68,8	67,2	64,6	63,6	63,4
20. Portugal	75,5	93,6	88,1	-	105,8	86,5
21. Grčka	96,4	87,7	76,3	-	79,3	82,2
22. Jugoslavija	100	100	100	100	100	100
23. Bugarska	103,9	74,2	87,1	-	-	-
24. Rumunjska	105,3	93,6	91,5	108,4	-	-
25. Turska	172,0	207,9	199,3	-	-	141,7

Ključni jugoslavenski problem nije bio u međusobnom iskorištavanju jedne nacije ili republike na račun drugih.¹¹ Iako su ta pitanja u međurepubličkim i

10 Države su prikazane prema razini razvijenosti 1950. Crtica označava da podaci nisu bili dostupni. Vacić, *Jugoslavija i Evropa*, str. 213. Vacićevi podatki su dostupni i u Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 338, 501.

11 Između velikog broja radova koji se bave pitanjima gospodarskih odnosa među republikama i pitanjima je li ili nije bilo iskorištavanja jednih na štetu drugih, ovdje ističem nekoliko radova: Dabčević Kučar, *71 hrvatski snovi i stvarnost; Ljudi iz 1971*, str. 336-338; Đodan, *Yugo-tragedija*; isti, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990*; Tuđman, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, str. 152-154; Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*; Lydall, *Yugoslav Socialism*; Madžar, *Ko koga eksploatiše*, str. 203-

međunacionalnim sukobima rabljeni kao najvažniji argumenti, presudnija je bila težnja svake nacije za održanjem svoga identiteta, za neovisnošću i izgradnjom svoje samostalne države, bez obzira na opravdanost ili neopravdanost argumenata o ugroženosti. Pokazalo se da se osjećaj ugroženosti u nijednoj naciji nikada nije ugasio.

Kad se pokazalo da komunisti nisu ostvarili veći gospodarski napredak, društvo socijalne pravde i jednakosti te da nisu riješili ni nacionalna pitanja, što su sve neprestano isticali kao prednosti svoje vladavine, raspad je bio samo tehničko pitanje. Činjenica je da se u Hrvatskoj i u Jugoslaviji komunizam, koji je službeno bio pokriven pojmom „socijalizam“, a koji je bio definiran kao put prema komunizmu, srušio sam od sebe i da nije bilo nijednoga ozbiljnijeg pokreta koji bi se borio za njega, a da se rat zapravo vodio za Jugoslaviju ili za neovisnost pojedinih republika te za promjenu granica.

Kratkotrajni slovenski rat za neovisnost, dokazuje da je jugoslavenski problem bio najprije problem Hrvata i Srba. Riječ o sučeljavanju dviju nacionalnih ideologija koje su oblikovale i provodile stranke koje su na vlast došle demokratskim putem i koje su volju naroda u borbi za različite državne koncepcije, ali dijelom za isti teritorij. Srbijanska politika i dio srpske manjine u Hrvatskoj nisu priznali rezultate povijesnih procesa, ratova i revolucije, pa ni, kako se to uobičajilo reći, prirodna prava Hrvata na vlastitu državu u dotadašnjim granicama. Srpska manjina, zapravo onaj njezin dio naseljen na područjima uz istočne hrvatske granice, svojim je opredjeljenjem za izdvajanje snažno podržala teritorijalne pretenzije Srbije i Crne Gore. Međutim, s uvjerenjem da manjina ne može ograničavati pravo većinskog naroda, Hrvatska i Hrvati krenuli su putem ostvarenja svoje samostalne države i to u do tada već definiranim granicama. To su i ostvarili nakon dugotrajnog rata i brojnih žrtava s obje strane te velikih demografskih promjena.

Historiografska istraživanja koja bi podastrla važne činjenice i omogućila potpunije odgovore na pitanja s početka teksta još su u počecima. No, i dosadašnja saznanja omogućuju prikaz bitnih čimbenika koji su utjecali na noviju povijest Hrvatske i Jugoslavije, a koje sam u ovom preglednom članku pokušao izložiti naglašavanjem samo nekih teza bez ulaženja u mnoge nijanse.

233; Šuvar, *Samoupravljanje i druge alternative*. Zagreb 1972; Lazarević, *Razkorak med razvitimi in nerazvitimi nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizaciji Jugoslavije*, str. 77-88; Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*.